

KİTABİYAT ve KOLLOKYUM

LAURENS, Henry, *Les origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte. L'Orientalisme islamisant en France (1698-1798) (Mısır seferinin düşünsel kaynakları, Fransa'da İslâm dünyasıyla ilgili şarkiyat (1698-1798)*, Paris-İstanbul, Isis, 1987, 257 s.

Genç Fransız araştırmacı Henry Laurens tarafından hazırlanmış ve İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün katkılarıyla bu yılın başlangıcında yayınlanmış olan bu eser birçok yönüyle Türk araştırmacı ve okurlarının ilgisini çekecek niteliktedir. Her ne kadar kitabın adı içeriğinin daha çok Napolyon Bonapart'ın Mısır seferiyle ilgili olabileceği yönünde bir kanı uyandırıyor da, tam tersine alt başlığından da anlaşılabilceği gibi yazar çok daha genel bir boyutta on sekizinci yüzyıl Fransız düşünce hayatında Doğu'nun -ve özellikle İslâmî Doğu'nun- algılanması konusunu işlemiştir.

Bu bağlamda kitapta Osmanlı İmparatorluğu'na, İran ve Hint-Moğol devletlerinin yanında, önemli bir yer ayrılmış olması doğaldır. Türk okuyucusu için eseri özellikle ilginç kılan da bu niteliğidir.

Laurens'ın çalışması tümüyle on sekizinci yüzyıl Avrupasında

-ve özellikle Fransa'da- yayımlanmış olan kitapların yorumları üzerine kurulmuştur. Sayfalar boyunca bu kitaplardan seçilmiş alıntılar birbirini izlemekte ve yazarın çizmiş olduğu plan doğrultusunda birbirini tamamlayıcı bir şekilde kenetlenmiş bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak yazar kendi yorumunu getirmekten çok devrin düşünürlerinin İslâmî Doğu hakkındaki fikirlerinin zamanla gelişimini kendi ifadeleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

Kitabın başındaki «Kaynaklar» ve «Yorum» bölümlerinde söz konusu on sekizinci yüzyıl kaynaklarına ve bunların niteliklerine göre ayırım ve dökümlerine yer verilmiştir. Laurens'ın sınıflandırması üç ayrı kategori içermektedir: 1) Latince basılmış eserler, 2) Fransızca basılmış eserler ve 3) seyahatnameler¹. Bu iki bölüme bir de çalışmanın sonunda bulunan geniş, açıkla- malı ve kronolojik kaynakçayı katmak gerekir: bu kaynakça incelenmiş olan bütün kitapları basım tarihlerine göre sıralamakta ve esas tutulan üçlü sınıflandırmaya göre ayırmaktadır. Bundan başka, Henry Laurens bu kitapları sıralamakla yetinmemiş, okuyucu kitlesi üzerindeki etkilerini ölçmek için devrin

1 Hemen belirtelim ki söz konusu seyahatnameler sadece Arap dünyası ve özellikle Mısır ile ilgilidirler.

başka edebî gazetelerindeki tanım yazılarını ve yorumları tespit etme yoluna gitmiştir.

Kitabı oluşturan on bir ana bölümün ilki genel olarak İslam tarihine ayrılmıştır (s. 21-33). Özellikle değinilen konular arasında, Guer'in² öncülük ettiği «olaylar tarihi»nden daha toplumsal bir tarih anlayışına geçiş, İslam tarihinin belirli dönemlerinin belirlenmesi, Osmanlı İmparatorluğundan ayrı olarak ve hatta ona karşı bir biçimde Arap tarihine yeni bir ilginin belirmesi ve Osmanlı devletinin meşruiyetinin İslam kaynaklarına inerek sorgulanmaya başlanması sayılabilir.

İkinci bölümde (s. 35-42) on sekizinci yüzyıl Avrupasının Doğu dünyasından üstünlüğünün farkına varışı ve kendini varisi saydığı klasik İslam-Arap medeniyetinin uzun zamandan beri bir duraklama ve gerileme dönemine girmiş olduğu fikrini benimsemesi konularını içermektedir. Bu tam da aynı düşüncülerini nedenlerini aramaya itmekte, bu arayışın sonucunda da iki medeniyetin arasındaki siyasî düzen farklılıkları göze çarpmakta ve böylece üçüncü ve dördüncü bölümlere konu olan «Doğu despotizmi» (zorbalık idaresi) kavramı ortaya çıkmaktadır.

Despotizm kavramı 1748'de Montesquieu'nün³ iklimler ve «büyük istilalar» kuramlarından başlayarak ve bunlardan esinlenerek geliştirilmiş ve Doğu'nun geri kalmışlığının başlıca nedeni olarak gösterilmiş olduğu anlaşılmaktadır. On sekizinci yüzyıl boyunca bu despotik idare kavramı Osmanlı İmparatorluğunu nitelendirmede kullanılmış ve bu devletin meşruiyeti zorbalık, kanunsuzluk, yobazlık, sömürü ve ahlaksızlık gibi suçlamalar ışığında sorgulanmıştır. Asır sonunda Tott⁴ ve Volney'e⁵ kadar uzanan bu akım, Osmanlı sisteminin savunmasını yapmış bazı kişilerin «Porter», Anquetil-Duperron⁶ ve Ruffin⁷ gibi karşı görüşlerine rağmen kuvvetlenmiş, Osmanlı İmparatorluğu sömürgeci bir devlet olarak nitelendirilerek hükümler altında bulunan milletlerin kurtulması ve hatta kurtarılması fikri giderek yaygınlık kazanmıştır. Böylece «Doğu Sorunu»nun ve müdahalecilik akımının ilk tohumları da ekilmiş oluyordu.

Beginci bölümde (s. 83-94) Henry Laurens İslam dinine ve Avrupalılar tarafından algılanışına değinmiştir. Ortaya çıkan sonuç da on yedinci yüzyıldan başlayarak, Protestanların aracılığıyla, Avrupalının kendi laikleşme süreci içinde İs-

2 Guer, *Moeurs et usages des Turcs...*, Paris, 1747-1748.

3 *Esprit des Lois, Oeuvres complètes*, Paris, 1976.

4 Bâron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784.

5 Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie*, Paris, 1787.

6 Porter, *Observations sur la religion, les lois, le gouvernement et les moeurs des Turcs*, Paris, 1769.

7 Anquetil-Duperron, *Législation orientale*, Amsterdam, 1778.

8 Ruffin, in Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784-1785.

lam'a gittikçe laikleşen bir gözle bakabildiğidir. Bunun neticesi olarak İslam geçerli bir din sayılmamakla beraber, üstün -ama çoğu zaman aldatıcı- bir şahsiyet (Hz. Muhammed) tarafından ortaya konmuş, bir dereceye kadar mantıklı fakat despotizmin yerleşmesini kolaylaştırıcı bir sistem olarak gösterilmektedir. Asır sonuna gelindiğinde de Müslümanlığın kesin olarak gelişmeyi engelleyici nitelikte olduğu fikri yerleşmiştir.

Altıncı bölümde (s. 95-106) Mısır konusu işlenmiştir. On sekizinci yüzyılda otorite boşluğu, kargaşası ve fakirliği ile Avrupalının dikkatini çeken Mısır'ın hayranlık uyandıran eski medeniyetinden bu duruma nasıl düştüğü en büyük merak konusu olarak görülmektedir. En çok birleşilen fikir ise bu gerilemenin İslamdan ve özellikle Osmanlı fethinden -başka bir deyişle despotizmden- kaynaklandığıdır. Tabii olarak zengin kabul edilen bu yörenin eski bolluğuna kavuşabilmesi için ortaya çıkan tasarılar da -kısmen İngiltere'nin Hindistan'da elde ettiği başarının verdiği kışkıklıkla- Mısır'ın Avrupa -yani Fransa- tarafından «kurtarılması» gerektiği yönünde gelişmiştir. Kitaba adı veren Mısır seferi böylece somut bir şekilde yazarlar tarafından hazırlanmış oluyordu.

Yedinci (s. 107-117) ve sekizinci (s. 119-130) bölümlerde sırasıyla «çokeşlilik, demografi ve cinsellik» ile «Doğu toplumunun bileşimi ve hayat anlayışı» konuları incelenerek İslami Doğu'nun daha özel fakat temel görünüşlerine yer verilmiştir. Bunlar Avrupa'nın bakış açısını vermeleri açısından son derece

de ilginçtir. Varılan sonuç ise gene Doğu'nun aleyhinde ve despotizme karşı Avrupa silahının kullanılması gerekliliği yönünde olmaktadır.

İran'da Nadir Şah'ın ve Mısır'da Ali Bey'in «macera»larının oluşturduğu dokuzuncu (s. 131-157) ve onuncu (s. 159-169) bölümler diğer konuların tersine daha çok gazete haberleri üzerine kurulmuştur. Gerçekten de yazarın buradaki amacı Fransa'daki haber gazetelerinde Doğu'daki politik gelişmelere verilen önemi ve konuların işleniş tarzını incelemektir. İran ile ilgili bölümde bunlara ek olarak başka bir haber kaynağı olan seyahatnamelere de yer verilmiştir. Verilen bilgilerin ışığında anlaşılmaktadır ki Fransız kamuoyu Orta Doğu'daki bu gelişmelere son derece duyarlı olmuştur. Her iki olayda da okurlar kendilerinden bu kadar uzaktaki yöreleri bir bakıma keşfetmiş ve Doğu'daki düzeni değiştirebilecek birer yeni fatihin ortaya çıkması beklentisiyle uzun müddet oyalanmışlardır. Nadir Şah'ın devrin bazı roman ve tiyatro yazarlarına esin kaynağı olması da duyulan bu ilginin bir göstergesidir.

Bir ön-sonuç niteliğindeki on birinci bölüm (s. 171-185) daha önce işlenen konuların az çok bir sentezini oluşturmaktadır. «Osmanlı gerilemesi ve Avrupa müdahalesi» başlığından da anlaşıldığı gibi, Laurens on sekizinci yüzyılda Fransa'nın artık kaçınılmaz olarak gördüğü Osmanlı çöküşü karşısındaki tutumunu dile getirmektedir. 1735-39 savaşındaki başarısıyla bir anlık bir diriliş hayali yaratan Osmanlı İmparatorluğu artık çoğu yazar ve düşünürün gözünde yok olmaya ve

bir taraftan hükümlerini altındaki toplulukların millî özelemlerine, bir taraftan da Yeni Dünya'da artık genişleyemeyen Avrupa'nın ekonomik çıkarlarına feda edilmeye mahkûmdu. Bu bağlamda da gözler Mısır'a doğru çevriliyordu. Fakat Dışişleri bakanı Vergennes ve bazı «Osmanlı dostları» (Peyssonnel, Chénier) hala Osmanlı İmparatorluğunun bir dost ve müttefik olarak algılanması gerektiğini savunuyorlardı. Azınlıkta kalan bu insanlar muhaliflerine yenik düşecekler ve bunun sonucu olarak Mısır seferi şarkiyattan sömürgecilğe ilk adımın somut işareti olacaktı. Henry Laurens'in deyimiyse (s. 192) :

Mısır seferi politik ve stratejik nedenlere bağlı bir tarihî kaza değildir; artık sadece ekonomik sömürünün ötesinde bütün dünyanın batılılaşmasını öngören yeni bir sö-

mürgeci zihniyetin deneme tahtasıydı.

Sonuç olarak H. Laurens'in bu kitabının önemini bir kez daha vurgulamak isteriz. Eserin başlıca ilgi çeken yönü on sekizinci yüzyıl Fransız kaynaklarının son derecede mantıklı bir şekilde ve aşina sadık kalınarak kullanılıp devrin düşünürlerinin Doğu'yu görüşlerini dile getirmesidir. Yazar bu görüşü kendi yorumunu hemen hemen hiç katmadan, sadece kaynakları konuşturarak ve dolayısıyla okura takdir hakkı bırakarak vermeyi başarmıştır. Kaynakçanın zenginliği ve verilen alıntılarının kalitesi bu eseri on sekizinci yüzyıl Avrupasında şarkiyat ve Avrupa - Doğu ilişkileri konularında temel ve vaz geçilmez kılmaktadır

Edhem Eldem